

Bethlen Miklós emlékiratíró kancellár portréja Keresztúri Bíró Pálról*

Balogh Judit

A kora újkorban Európa-szerte egyre általánosabbá vált az írni-olvasni tudás.¹ Ugyanezt találjuk a kora újkori magyar történelemben. A három részre szakadt Magyar Királyságban számos főúr, sőt polgári rendű ember kezdett írni, olvasni, és ennek következtében számos, úgynevezett egodokumentumot hagytak maguk után. Többen írtak emlékiratokat, folytattak kiterjedt levelezéseket, némelyek naplót vezettek. Az Erdélyi Fejedelemség területén különösen sok emlékirat készült, a magánlevelezések egy jelentős részét pedig a mai napig nem tártuk fel. Mivel éppen ez a korszak volt a reformáció időszaka is, a magánírásbeliség különböző műfajaiban született művekben a szerzők bőségesen reflektáltak az egyházi változásokra.

Az Erdélyi Fejedelemségben a 17. század folyamán az unitárius Székely Mózes nagyon rövid fejedelemségét kivéve református fejedelmek uralkodtak, akik áldozatos patrónusai voltak az egyháznak. Az erdélyi elit többsége is református volt a fejedelmekhez hasonlóan, akik maguk is adomá-

* A tanulmány az Újszászy Kálmán Református Örökség Kutatóintézet támogatásával valósult meg.

1 HAJNAL István: Írásbeliség és fejlődés, *replika* 30 (1998. június): 195–210.

nyokkal támogatták a református egyházat. Az elit tagjai természetesen tartottak udvari prédikátorokat is, és általában is közeli kapcsolatot ápoltak a lelkészirakkal. Ezek a kapcsolatok olyan természetesek voltak, hogy az egodokumentumaikban viszonylag kevés részletesebb lelkészportrét találunk. A 17. századi erdélyi emlékirat-irodalom kiemelkedő alkotásában, Bethlen Miklós kancellár önéletírásában azonban a kor átlagához képest jóval több reflexiót olvashatunk azokról a lelkészekről, akikkel közelebbi vagy távolabbi kapcsolatba került. Bethlen Miklós az apjához hasonlóan nagyon mélyen kötődött a református egyház lelkészeihez, és többségüket nagy tisztelettel vette körül. Közülük is különleges helyet foglalt el az a lelkész, pedagógus, aki talán a legfontosabb életkorában volt a mestere, Keresztúri Bíró Pál.

Bethlen Miklós kancellár, emlékiratíró családja és kapcsolódása a kor református lelkészeihez

A híres Bethlen család bethleni vagy kisbúni ágából származott, azaz nem abból az ágból, amihez Bethlen Gábor erdélyi fejedelem tartozott. Apja, Bethlen János történetíró, udvarhelyszéki főkapitány és erdélyi kancellár, fejedelmi tanácsos volt.² Nagyapja, Bethlen Farkas maga is fejedelmi tanácsos volt,³ valamint az udvari lovashadak kapitánya és Kükküllő vármegye főispánja.⁴ Bethlen Farkas elsősorban igazi katona volt, akit a háborúkban mutatott erényei miatt tiszteltek. Felekezetét tekintve unitárius, így a kis Bethlen János is unitárius lett. Anyja, Kemény Anna, Kemény János későbbi fejedelem féltestvére, ekkor már református volt. A kis János kétévesen veszítette el az apját,⁵ anyja pedig ezt követően Szentmártonmacskási Macskási Ferenchez ment feleségül 1620-ban. Macskási Ferenc Bethlen Farkashoz hasonlóan udvari kapitány volt, később Fehér megye főispánja lett.⁶ Kemény János úgy jellemezte Macskásit, hogy „Deáktalan, de jeles tökéletes magyar, által ember s vitéz ember, nagy főember is vala”⁷. Talán ez lehetett az oka, hogy a fiát neveltette ugyan, de nem küldte külföldi akadémiákra. A református nevelőapa azonban nagy gondot fordított arra, hogy az

2 BETHLEN János, *Erdély története 1629-1673*, ford. P. Vásárhelyi Judit, utószó és jegyz. Jankovics József, Bp., 1993.

3 LÁZÁR Miklós: *Erdély főispánjai 1540-1711*. Bp. 1887. 79-80.

4 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540-1690*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 6. Budapest, 1980). 24.

5 EOE 7. 37.

6 Kemény János udvari vicekapitánynak írja: *Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása*. Kiadta Szalay László. Pest, 1856. „ő leven udvari és mezei vicekapitán s generális;” 203.

7 KEMÉNY János: Kemény János önéletírása. in V. Windish Éva (szöveggondozás és a jegyzetek): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 16.

unitáriusnak keresztelt gyámfia konverzióját elősegítse. A gyulafehérvári akadémiaára küldte Bethlen Jánost, akit a kiváló pedagógus, Keresztúri Bíró Pál tanított.⁸ Bethlen Jánost, akit egész életében jellemzett a konvertita neofiták buzgalma, a párválasztásban is a felekezeti tudatosság vezette. A missziós lelkű Váradi Miklós, ekkor már kolozsvári református kereskedő Borbála nevű unokáját vette feleségül. Az öreg, tekintélyes Váradi Miklós az akkor még unitárius többségű Kolozsváron a saját házát ajánlotta fel a református istentiszteletek helyszínéül.⁹ Bethlen Miklós tehát már egy felekezeti rendkívül tudatos családba született, amelynek szoros kapcsolata volt több református lelkésszel, és elkötelezett patrónusa volt a református egyháznak. A cseperedő Bethlen Miklóst kezdettől református tanítók, lelkészek nevelték. Önéletírásában az első nevelőjeként Naményi Mihályt nevezte meg, aki 1649-től házitanítóként oktatta őt. Naményi, akinek a nevében Vásárosnaményt sejtethetjük, később prédikátorként működött Marosvásárhelyen, és maga Bethlen is megjegyzi, hogy annak ellenére lett első prédikátor Marosvásárhelyén, hogy nem tanult külföldi akadémiákon:¹⁰ „Első mesterem volt Naményi Mihály nevű, ki annakutána híres prédikátor volt, Marosvásárhely első prédikátorságában hala meg, noha academicus nem volt; én mind holtig szerettem, becsültem, ő is az atyámat, engemet és egész házunkat. Anno 1678. az atyám teste felett prédikálván, akkor virágzó ellenségeinek büntetéseket megjövendölte, alig hogy rosszat nem ejtének rajta érette, de azután ugyancsak bételék, még pedig némelyiken hamar; ő tisztességes értékre is kapott vala.”¹¹ Naményi Mihályt, aki 1660-tól volt a marosvásárhelyi Vártemplom prédikátora,¹² megbecsülte Bethlen János és fia, valószínűleg támogatták is. Az iránta érzett tisztelet és megbecsülés jele volt az is, hogy Bethlen Miklós felkérte, hogy az apja temetésén prédikáljon. Ezt követően a gyermek Bethlen Miklós nevelését az apja Keresztúri Bíró Pálra bízta, aki már a gyulafehérvári kollégiumba kerülése előtt is irányította az ottani tanulmányait úgy, hogy még két házitanító segítette ebben. A fiatal Bethlen Miklós végül 1652-ben kezdte meg a tanulmányait Gyulafehérváron, és ettől kezdve az idősebb Keresztúri Bíró Pál lett a mentora, szinte második apja.

8 DIENES Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?-1655)* (Sárospatak, 2001). passim.

9 Bethlen Miklós azt írja erről, hogy „Kolozsár egészen unitaria város volt, s az az első Váradi Miklós vitte bé először a reformata religiót Kolosvárra, annak a házának a kapuja közti volt a legelső reformatum templom Kolosvárott, onnat vitte osztán az Isten elébb” Bethlen Miklós önéletírása. in V. Windish (szerk): i. m., 489.

10 Uo. 530.

11 Uo..

12 FARCZÁDY Elek: A marosvásárhelyi református egyház vázlatos története, in Medvigy Endre (szerk): *Marosvásárhely és vártemploma*. A Ráday Gyűjtemény tanulmányai. 3. Sorozatszerkesztő Benda Kálmán. Budapest, 1990. 72.

A kapcsolatukat ugyan Jankovics József és Dienes Dénes is megemlítette, ennek a kapcsolatnak a nagyon is bensőséges voltával, érzelmi dimenzióival ugyanakkor egyikük sem foglalkozott. Noha csak három esztendő adatott számukra a közös munkához, Keresztúri tevékenysége és egyénisége, tanári példája alapjaiban határozta meg Bethlen Miklós későbbi gondolkodásmódját, sőt teológiai gondolkodását is. Jelen tanulmányban Bethlen Miklós lelkészportréi közül a Keresztúri-képét mutatom be.

Keresztúri Bíró Pál élete

Keresztúri Bíró Pál nevét kevésbé a lelkipásztori, mint inkább pedagógusi tevékenysége miatt ismerjük, noha teológusként is felkészült és nagy tudású volt. A bodrogkeresztúri születésű Bíró Pál születési időpontját Dienes Dénes pontosította 1594-re.¹³ A tanulmányait Sárospatak kollégiuma után¹⁴ 1624-től Brémában,¹⁵ majd Leidenben folytatta, ezt követően pedig Angliában utazgatott.¹⁶ 1626-os hazaérkezését követően 1627-ben folytatta külföldi peregrinációját, ismét Leidenben.¹⁷ Végül 1629-ben tért haza,¹⁸ ekkor azonban már nem a szülőhelyére, nem is Sárospatakra, hanem a gyulafehérvári akadémiára, ahol a nem akadémiai tagozat „fő schola mestere” lett.¹⁹ Ez a kinevezés még bizonyosan Bethlen Gábor fejedelem tervei alapján történt, ami azt jelzi, hogy a peregrinusokat folyamatosan figyelemmel kísérő fejedelem felfigyelhetett a tehetséges Keresztúri Bíró Pálra. Itt, a gyulafehérvári kollégiumban találkozott Bethlen Jánossal, Bethlen Miklós apjával, és lett a későbbi történetíró, kancellár meghatározó tanárává. Bár a tanári pályán való indulása Bethlen Gáborhoz köthető, Keresztúri Bíró Pál karrierje valójában a Rákócziak uralma alatt teljesedett ki. A hamar híressé váló pedagógus 1634-ben már I. Rákóczi György fejedelem fiait tanította a *schola aulicában*. Ekkor volt Bethlen János is a Rákóczi testvérek tanulótársa. Ahogyan Szalárdi írja:

13 DIENES: i. m., 16-17.

14 HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617-1777*. Sárospatak, 1998. 29.

15 CZEGLÉ Imre: *A brémai főiskola magyar diákjai (1618-1750), Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974/1. 92.

16 *Sárospataki Füzetek* 1857, 167.

17 *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Bataviae* i. m. 202. Tállyai János mint Kassa alumna. HERPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* I., MTA Irodalomtörténeti Intézete, Budapest–Szeged, 1965. 283.

18 DIENES: i. m., 66.; HERPEI: i. m., 296-297.

19 BÁN Imre: *Apáczai Csere János*, MTA Irodalomtörténeti Intézete, Bp., 1958. 46.

„valának fejedelemnek inau gurálásakor, fejedelmi hivataliba való beállításakor három fiait: György, Zsigmond és Ferenc; a két elsőket már a deák tudományra taníttatja vala, Herczeg Zsigmond jeles főember inspectiója, gondviselése és Keresztury Pál becsületes református tudós prédikátor ember praeceptorok educálása alatt, kiknek tanulások alkalmatosságával az erdélyi úri és főrendek közül is némelyeknek fiok együtt taníttatnak vala vélek, mint Bethlen János, Lázár György s többek, és hogy illendő szép metódussal, jó renddel taníttatnának, nagy szép progressusok, épületek vala ott is ...”²⁰

Minden bizonnyal igaza van Dienes Dénesnek abban, hogy „Az udvari iskola létrehozása Rákócziinak a református nemesség nevelésével kapcsolatos elképzeléseivel hozható összefüggésbe.”²¹ I. Rákóczi György fontos törekvése volt tehát az erdélyi református nemesség megerősítése, amely törekvést Keresztúri is magáévá tett. Egy ilyen célokat kitűző pedagógus számára a nemrég konvertált, nagyon buzgó és okos Bethlen János kiváló tanítvány lehetett.

Keresztúri minden bizonnyal szoros tanár-diák viszonyt tudott kialakítani a rábizott diákokkal. Ez lehet az oka annak, hogy a későbbi II. Rákóczi György, miután apja kinevezte Várad főkapitányává, az udvari prédikátorává választotta. Ezt a tisztséget egészen 1655-ben bekövetkezett haláláig betöltötte. Ebben az időszakban, 1640 és 1648 között tehát prédikátorként tevékenykedett, ő keresztelte meg Rákóczi György és Báthory Zsófia első fiát, Rákóczi Ferencet,²² és második kisfiát, Zsigmondot is.²³ 1648-ban meghalt az „öreg” Rákóczi György, és a fia elfoglalta a gyulafehérvári fejedelmi rezidenciát. Ez alkalmat adott Keresztúri Bíró Pál számára is arra, hogy folytassa a gyulafehérvári akadémián a tanítást, ismét csak az udvari iskolában. Ez adott lehetőséget egykori tanítványának, Bethlen Jánosnak arra, hogy rábízza a fia, Miklós nevelését. Keresztúri szeretetteljes és módszeres pedagógus lehetett, aki igazi mentora volt a tanítványainak. Rákóczi Zsigmond, II. Rákóczi György fejedelem öccse is úgy látta, hogy „Isten kegyelméből Fejérvárra jövén Keresztury Pál gondvi-

20 Szalárdy János *Síralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte stb. SZAKÁLY Ferenc, Magyar Helikon, Budapest, 1980. 145.

21 DIENES: i. m., 71.

22 Keresztúri Bíró Pál: *Egyenes ösveny a sz. életre vágyodoknak, a melyre külömb külömb féle locusokat egyben válogatván, huszonkét predikaciokban foglaltb é kegyelmes vrunk ö nagysá ga vdvári prédikátora Kereszturi Pál, Varadon*, [Szenci Kertész Ábrahám], M. DC. LIII. – Jelzete: RMK I. 879/3. péld. Erről lásd: VARGA Bernadett: *Prédikáció I. Rákóczi Ferenc keresztelójén, Magyar Könyvszemle*, 2024/3. 283–306.

23 PETRÓCZI Éva: Keresztúri Pál prédikációja Rákóczi Zsigmond keresztelójén 1647-ben, in G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó (Szerk.) *Idővel paloták...*, *Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. Bp., Balassi, 2005. 399–415.

selése alá jutottunk, aki mindjárt azon igyekezett, hogy a mi gyermeki tudatlanságunkat elűzvé, szorgalmas tanítása által a deáki tudomány minket nagy dicséretesen megékesítene; ahonnet a deáki tudománynak ékessége minket serénységünkben a nagyobb dolgokra való indulatban inkább felgerjesztett, felindított, hogy nem mint annak előtte, mely szüntelen való tanítás a megvadult tudatlanságunkat lassan-lassan oly szelidségre hozta, hogy nálunknál mind idősbeket meghaladni, mind tudósokat tudományunkkal elérni láttatnánk.²⁴ Azaz a tanítványok Keresztúri tanári tevékenységének a hatékony voltát is érzékelték, akire a református ortodoxia és a puritanizmus is hatással volt, de leginkább a kor legjelentősebb pedagógusa, Johannes Amos Comenius. Keresztúri Bíró pedagógiájának sajátosságáról megoszlanak a vélemények, de egyben megegyeznek, hogy elődeinél gyakorlatiasabb volt és képes volt megszerettetni a tudást a tanítványaival is.²⁵

Bethlen Miklós Keresztúri Bíró Pál képe

Bethlen Miklós fiatal fiúként került Gyulafehérvárra a *schola aulicaba*, és mint már említettük, Keresztúri már ezt megelőzően is felügyelte az otthoni taníttatását. A második és harmadik házitanítójáról az elsőhöz, Naményihoz képest nem olyan jó emlékeket őrző Bethlen már ekkor érzékelte, hogy Keresztúri jobban figyelt rá, mint például Fogarasi Mihály, a második és legkegyetlenebb házitanítója:

„Ez initiált a deák nyelvbe, dirigáltatván Keresztúri Pál által, ki kedvéért az atyám az ország gyűléseire és terminusokra mindenkor elvitt mesterestől, és ott sokszor maga szeme előtt taníttatott, examináltatott véle Keresztúri Pál, és instruálta, hogy odahaza is mint tanítson; noha az atyám sem volt abban tudatlan, mint Keresztúri Pál tanítványa, minthogy Isten annak a Keresztúri Pálnak munkáját úgy megáldotta, hogy az ő tanítványában igen megvető csak egy sem volt. Egyszer Keresztúri Pál Búnra jöve az atyámhoz, akkortájtban az atyám s mesterem olyan rendet szabtak vala nékem, hogy ebéd s vacsora előtt tanuljak öt-hat vocabulát, és amikor innya akarok, mondjak el abból egyet deákul s magyarul, és úgy adnak innom, de ha nem tudom, nem adnak. Ott ülven már asztalnál, én előpattanék nagy felszóval, (mert úgy kellett mondanom nagyon) egy deák szóval, s innom adának. Hallván azt Keresztúri, végére méne, s meghagyá az atyámnak, hogy az napságtól fogva hagyják el azt a rendet, hadd ehessen bátran asztalnál s vígan, mert az az egynehány szó nem

24 SZILÁGYI Sándor: *Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond 1622-1652*, Méhner, Budapest, 1886. 22.

25 MAKKAJ László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 81.

éri fel azt a kárt, amelyet bátorságom, elmém és egészségemben tesznek véle, mely bizonyos is. Elhagyák azért énnékem nagy örömömre, mert bizony nagy iga volt rajtam, oly móddal nem is ehettem jól, csak a vocabulákat mammogtam magamban; ha nékem Keresztúri Pál akkori eszemmel, amint voltam, egy falut ajándékozott volna, nem vettem volna kedvesebben tőle, meg is szerettem, dicsértem, hogy micsoda jó vén ember az, még az apámnál is jobb. Amely is osztán a keze alatt való tanulásomra sokat használt volt igen, mert siettem keze alá, és örömmel tanultam tőle, mikor osztán in anno 1652. Fejérvárra vittek keze alá; annál inkább, hogy ez a Fogarasi rettenetes rútul vert, henyéltetett, amint ezt szokták mondani vagy nevezni; mert hanyattán fektetett a földre, fejemet, két kezemet, lábamat feltartatta vélem, hol egyik, hol másik talpamat csapta a lapockával, hol fejemet a három ágú lapos korbáccsal, hol féllábra állított kőre, mire, egyszerűen igen rútul és bolondul bánt vélem, elannyira, hogy osztán az atyámnak panaszkodtam, s megmondottam, hogy bizony nem tanulok. Ezt pedig nem az én tanulásomért vagy latorságomért, hanem maga bolondságából cselekedte csak, melyet tovább nem terjesztek, kedvezvén emlékezetének, minthogy azután tisztességes, tudós deák, és osztán prédikátor lett belőle, de az bizonyos, úgy elkedvetlenített volt a tanulástól, hogy ha keze alól ki nem vettek volna, bizony nem tanultam volna, azért is osztán elbocsáták.”²⁶

Látható, hogy a még gyermek Bethlen Miklós éppen Keresztúri Bíró Pálnak, a kor még mindig rendkívül szigorú, sok esetben embertelen nevelési elveihez képest forradalmian emberséges bánásmódja nyitotta fel a szemét arra, hogy a gyerekek szeretettel való tanítása kedvet csinálhat a tanuláshoz, míg a kegyetlenkedés éppen hogy elveszi a diákok kedvét az iskolától. Nagyon szépen és érzékletesen írta le itt azt, hogy Keresztúri úgy vált tekintélyé a számára, és minden bizonnyal számos társa számára is, hogy a korban szokatlanul kedves volt a diákjaihoz.

Bethlen Miklós Keresztúritól tanulta meg mindezt, és azt is érzékelte, hogy a korszak, és még persze sok ezt követő korszak nevelési elve inkább a kemény, könyörtelen, sokszor testi fenyítést használó pedagógia. Nem véletlen, hogy szükségét érezte annak, hogy megjegyezze, hogy ezeket „mind a szülőknek, mind a tanítóknak kedvéért írtam itt le.”²⁷ Bethlen mindazonáltal természetesnek vette Fogarasi viselkedését, mint ahogyan minden bizonnyal maga a kor is ezt a nevelői attitűdöt támogatta. Ezért is fordulhatott elő, hogy felnőtt emberként még patrónusként is támogatta Fogarasit, akit prédikátorként tisztelt: „Én ugyan, noha rá nem haragudtam, szemére sem vettem, hogy emberkort értem,

26 BETHLEN Miklós: Bethlen Miklós önéletírása, in V. Windish (szerk): i. m., 531.

27 Uo., 531.

sőt patrónusa voltam; és mivelhogy a második feleségemnek is a katekizmusban praeceptora volt, nem igen régen is magam és feleségemért egy-egy arannyal megajándékoztam, maga a feleségem keze alól, és megvendégeltem.”²⁸ A harmadik házitanítóval kapcsolatosan Bethlen Miklós egyetlen panasza az volt, hogy mint „nagydiák” nagyon részeges volt. Ez az apró jellemrajz talán azért érdekes, mert egy olyan jellemzőre mutat rá a 17. században, amit jóval később, a 20. században Szabó Dezső is hosszan fejtegetett az *Elsodort falu* című regényének lelkészportréjában, azaz hogy az erdélyi református lelkészi kar egy-egy tagja akár generációkon keresztül is alkoholista volt. Békési Bálint példája egy amúgy rokonszenves, de már fiatalon alkoholista lelkészt mutat, és ez a karakter sajnos századokon keresztül jelen volt az erdélyi református lelkészi karban:

„Harmadik mesterem volt Békési Bálint, kinek keze alatt hagyott az atyám Lázár Ferenc, Lázár György fia, és Simjén Gábor, mind az atyám, mind Lázár György atyjafiával együtt. Fejérvárott az atyám házánál volt szállásunk, asztalunk, de a scholába nem jártunk, hanem Keresztúri Pálhoz; ő volt az inspector és főmester, és igen részeges deák volt, mint az atyja is bürkösi prédikátorságában vénüle s hala meg; az egy borosságon kívül emberséges, jeles, tréfás ember vala. Az atyja is bürkösi prédikátorságában részegen kiesvén a szánból, úgy fagyott meg. Ezt az atyáink elbocsáták, és osztán maga Keresztúri Pál kezdte egy Jászberényi Pál nevű deákkal maga szeme előtt taníttatni s tanítani.”²⁹

Békési Bálint elbocsátását követően tehát Keresztúri személyes felügyelete alá került Bethlen Miklós, aki viszont itt is egy „nagydiák”, Jászberényi Pál segítségével nevelte a tanítványát.³⁰ Jászberényit Bethlen Miklós az önéletírásában később jellemezte részletesebben.³¹

„Fejérvárott asztalunk, szállásunk Fileki János prédikátor házánál volt, az atyám házával átalellenben anno 1653. tavasszal. Lázár Ferenc azon a nyáron meghala, Simjén Gábor nagy fickó s árva is lévén, a scholát elhagyá, csak egyedül maradék a scholában, hanem Rákóczi Ferenc, a fejedelem fia járt oda, és osztán csakhamar Kemény János a kisebb fiát, Ferencet odaadá, és asztalunk, szállásunk a Kemény János

28 Uo., 532.

29 Uo., 532.

30 Jászberényi Pálról: GÖMÖRI György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1525–1789, Hungarian Students in England and Scotland, 1525–1789*, Budapest, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14). 28. szám. GÖMÖRI György: Jászberényi P. Pál ismeretlen levele Isaac Basire-hoz. (1662), *Itk* 2002/3–4. 412–414.

31 BETHLEN: i. m., 585.

házánál volt. Tanula Kemény Ferenc talán esztendeig, de rosszul, s elhagyá a scholát, és énnékem asztalom, szállásom, utazásban szekerem osztán mind Keresztúri Pállal volt az udvarnál, egész anno 1655. decemberig, mikor Keresztúri meghala.”³²

Ebben a nagyon részletes és tartalmas beszámolóban egyrészt az látható, hogy Keresztúri személyesen felügyelte, mintegy iskolaelőkészítőként nevelgette a gondjára bízott diákokat, és hogy Bethlen Miklós számára öröm volt tőle tanulni, sőt diákként meg is szerette az emberséggel nevelni igyekvő mesterét. Nem mondhatjuk, hogy Keresztúri ebbéli jellemzői kifejezetten és kizárólag református lelkészi mivoltából következtek volna, de az kétségtelen, hogy ez a nevelési mód gyökeresen eltért a középkori módszerektől és a jezsuita iskolák vasfegyelmétől is.

1652-től kezdve három éven át a két ember nagyon szoros kapcsolatba került. Bethlen Miklós bőséges önéletírásában a számára fontos emlékeit örökítette meg egykori, és valójában első igazán jelentős mesteréről, amelyeknek a személyessége eleve megmutatja, hogy milyen közel tudott kerülni Keresztúri a diákjaihoz:

„Az én mesterem, Keresztúri Pál, mint fejedelem udvari prédikátora Radnóton (ahol II. Rákóczi György fejedelem igen szeretett nyárban lakni, a lovai bálványi kedvéért), a veteményes-gyümölcsös kertben a filagóriában szállott mindenkor, ahogy a fejedelem fia is, Rákóczi Ferenc oda, és a prédikátor is könyörgésekre udvarhoz közletről jobban járhasson. Itt én, mint gyermek, gyakran kaptam fölöstö-

32 „Jászberényi Pál, a Keresztúri üdejében való praeceptorom, Londinumban híres gyermektanító ember volt a Keresztúri methodusával, úgy hogy osztán a király engedelmeiből publica scholát tartott, de kivált urak, főemberek gyermekeiből usque ad invidiam malorum et ipsius exitium; azután egynéhány esztendővel mérget fogtak volt adni szegénynek. Evvel én Lejdából correspondeáltam, s megírta, hogy hol és micsoda utcában és micsoda jel alatt való házban lakik: Charingcross etc. Mondám én a hajósna Gravesandnál, ki is engem csak nem messze szállíta onnét ki; és ott egy terehordozó, ki a turbámat vitte, elvezete abban az utcában egy vendégfogadóba, hogy onnét osztán a szállást könnyen felkereshetjük. Hát Isten Jászberényit, noha semmit akkor énrólam nem tudott, éppen abba a vendégfogadóba hozta valami barátjával pityizálni; bémenvén a házba, sem ő, sem én egymást meg nem ismertük, kilenc esztendő kivált az én gyermekségemben, és mind a kettőnkben a köntös nagy változást csinálván. Én ott a gazda szolgájával kezdvén tudakozni a Jászberényi szállásáról, meghallá, odajöve, kérdé, hogy mit akarok, talán Bethlen Miklós vagyok? Mondám, hogy az. Elhüle, megölele, mintha fiát vagy öccsét kapta volna, megcsókola és felette sok emberséggel, barátsággal volt hozzám, valamíg Angliában laktam, és pénzt is majd százhetven vagy kétszáz tallérig adott, kit ajándékon, kit kölcsön, melyet azután egynéhány esztendővel fizettem meg egy Jászberényi Mátyás nevű atyjafiának és legatariusának, az ő halála után szegénynek. Bezzeg ez, ha Isten éltesse, és az enyedi kollégiumban az atyám és én munkám által lejöheszen, feltámasztja vala Keresztúri Pált és Apáczai Jánost.” Bethlen Miklós önéletírása, in V. Windish (szerk): i. m. 532.

körmre egy darab fejer cipót, elmentem véle a kertbe s egynéhány fő fokhagymát kihúztam s megettem, osztán jó radnóti bort ittam reá.”³³

Maga Bethlen is érzékelte Keresztúri Bíró nevelési elveinek különleges voltát, és annak a nagyon pozitív hatásait, ezért fogalmazott így:

„Ez a Keresztúri Pál gyermek-tanítani ritka és példa nélkül való ember volt, és Erdélyben s Magyarországon nem találkozott soha addig párja, aki a gyermeket olyan hamar annyira vitte volna, és nemcsak a latinításban, hanem egyéb tudományokban is, melyeket az akkori üdő és szokáshoz képest ő tanult volt és tudott volt, melyben kivált Rákóczi Zsigmonddal és énvélem dicsekedett, hogy soha olyan két tanítványa nem volt. Sokszor bántam, s ma is bánom, hogy amíg Németországban jártam, gyermeki könyveim, írásim Kolosvárott elvesztenek, hadd tudnám a közönséges jóért kiadni azt a Keresztúri Pál methodusát, melyet így is, amennyire lehet, letészek, talán lészen valaha valaki követője s felvételője, mert én üdvözült Csernátóni Pállal híjában igyekezém benne, opponálá magát a kevelység, az irigység és a restség a tudósokban, a tudatlanokban, kivált a patrónusokban, magából a tudatlanságból származó gyűlölsége mind a tudománynak, mind a tudósoknak, vagy azokat szeretőknek, és azok között az én személyemnek...”³⁴

Bethlen Miklós az önéletírásában a legtöbb embert, akiről akár csak egy pár szót is írt, valamennyire jellemezni igyekezett, ha csak annyira is, hogy leírta, hogy hozzá és a családjához az illető milyen indulattal volt. Keresztúri Bíróval kapcsolatosan azonban ennél sokkal bővebb portrét készített. Először is megálapíthatjuk, hogy atyai barátjával, mesterével kapcsolatban több érzelmet fogalmazott meg, mint a saját apjával kapcsolatban. Azaz kettőjük között a lehető legmélyebb mester-tanítvány viszony alakult ki. Ez a viszony Keresztúri Bíró Pál pedagógusi és talán lelkészi portréjához is fontos adalék. Ez a szoros kapcsolat lehetőséget adott Bethlen Miklós számára arra is, hogy reálisan igyekezzen látni a mesterét. Az önéletírásban igyekezett összefoglalni Keresztúri tanári erényeit, és elismerte, hogy nem a mestere volt a legnagyobb tudós a korban, sőt még csak nem is ő volt a legjelentősebb prédikátor:

„Keresztúri Pálnak az a boldogsága nem abban állott, hogy ő, amikor élt s tanított, mindennél tudósabb lett volna, mert nagy professzorok, prédikátorok voltak az ő üdejében önánál tudósabbak Erdélyben s Magyarországon, csak akiket én

33 BETHLEN: i. m., 524.

34 Uo., 532.

ismertem is. ... Nem is abban állott, hogy ritka elmékre akadott, mert azok sem voltak egyarányúak sem az elmére, sem az épülésre nézve, de mégis ugyancsak ragadott valami reájok, mint Rhadák Imrére, ki is tanítványa volt, és ha nem egyéb, legalább jó író, másképpen életében profánus gonosz ember volt.”³⁵

Bethlen Miklós a mestere pedagógusi módszereit olyannyira követésre méltónak találta, hogy pontokba szedte azok jellemzőit. Ez a kis részlet egyben cáfolja azt az elképzelést is, hogy Bethlen Miklós ezt az önéletírást csak a családnak szánta volna, hiszen éppen azzal a céllal fogalmazta meg mindezt, hogy példaként mutassa fel Keresztúri pedagógusi és emberi jellemzőit. Az elsőnek és egyben legfontosabbnak a már eddig is említett, a korban – és még sokáig – rendkívül szokatlan tanári szeretetteljességet tartotta:

„Megért ember lévén, mint atya gyermekével, úgy bánt tanítványival. Hogy osztán éppen keze alatt voltam haláláig, majd három esztendeig tanított tizenegy, tizenkét, tizenhárom esztendő koromban: ki hinné, hogy sokszor ne hibáztam volna, egyszer csapott csak arcul tanulás közben, nem hogy vert vagy veretett volna; említém odafel is, micsoda igát vett le rólam; szerette tanítványát, az is őtet, játékra annyi üdőt adott, hogy meguntuk, asztalnál és minden conversatiókban nagy szabadságot. Játékban magyarul, egyébkor ugyan deákul beszélünk, de úgy tudom, plaga nélkül voltunk már nála laktomban.”³⁶

Maga Bethlen is furcsállta azt, hogy Keresztúri sok időt adott a tanítványainak a játékra, de érzékelte ennek a hasznosságát, csakúgy, mint a verések nélküli nevelésnek. Bethlen Keresztúri-képében fontos momentum, hogy úgy látta, hogy a tanítója arra törekedett, hogy a diákjai szeressenek tanulni, és ennek rendelt alá szinte mindent: „A scholákban classisokban való tanításnak formáját nem követte, a minimis usque ad maxima mindent megkönnyített, mely majd jobban meglátszik per particularia; kerülte s megelőzte, hogy a gyermek meg ne unatkozzék, és felette terhelte el ne idegenedjék a tanulástól;... Gyümölcscsel, dicséret, szép szóval etc. kedvet és kedvességet szerzett.”³⁷ Ebből a szövegrészből kitűnik, hogy Keresztúriról Bethlen úgy látta, hogy nem tartotta fontosnak az osztályokba tagolását a diákjainak. Ez a módszer, legalábbis Bethlen Miklós leírásában, egyszerre tűnik modernnek és éppen ellenkezőleg, némileg elmaradottnak. A leírásban ugyanis egy korábbi házitanító módszere ötvöződik a

35 Uo., 533.

36 Uo., 534.

37 Uo., 354.

kollégiumi oktatás elemeivel. Ez a személyességre helyezett hangsúly azonban láthatóan csak ilyen kis létszámú diákközösségek esetében lehetett eredményes, mint amiről Bethlen Miklós írt saját maga és társai neveltetése kapcsán.

Bethlen úgy mutatta be Keresztúrit, mint aki bátran szakított a latin nyelvű olvasás-írás tanításának preferálásával, és inkább az anyanyelvükön tanította először írni és olvasni a tanítványait. Ezt Bethlen éppen úgy a tanulás megszerzésének szándékával indokolta, mint azt, hogy olyan olvasmányokat adott nekik, amik számukra is érdekesek voltak: „Olvasni s írni a sillabizálás után magyarul tanított, melyben felette sok áll; félannyi s még kevesebb üdőre is megtanul a gyermek a maga nyelvén, hogy nem mint deákul olvasni... Olvasni s írni egyszersmind taníttatott, és igen szép írókkal, ... Rút példáról szép hímek ki varrna?”³⁸

Bethlen Miklós azt is megfigyelte, hogy Keresztúrinak az a módszere, hogy a gyerekekkel íratta le a megtanulandó idegen szavakat és jelentésüket, sokat segített a szavak rögzülésében nekik: „Ez is szép dolog volt: a megtanulandó vocabulákat magával a gyermekkel íratta le, csak amennyi in octavo egy faciesre fért deákul, magyarul, osztán úgy tanultatta meg; melyben az a haszon volt, írni is tanult, és írván magát a dolgot is tanulta, és osztán könnyebben jutott hozzá a gyermek.”³⁹

Bethlen számára fontos volt az is, hogy mestere került a tanításban a monotóniát és a kiskorúak számára fölösleges túlzott elméletieskedést: „Grammatika, syntaxis, prosodia reguláit megtanította ugyan, de a theorián felette kevés üdőt töltött.”⁴⁰

A bethleni leírás azt is megmutatja Keresztúri személyiségéből, hogy kifejezetten vonzódott az irodalomhoz, míg a matematika és a természettudományok egyáltalán nem foglalkoztatták, azaz egy igazi filosz, bölcsész lehetett. Ez lehetett az oka annak is, hogy a diákokat már kiskorban versírásra bízta: „Íra maga egy distichont, és mondja, írjunk verset. ...egy holnapig, vagy talán tovább is mind csak verset írtam, ő csak matériákat adott: nosza erről írj egynéhány distichont, amennyit lehet, mert számát meg nem kötötte; erről is etc.”⁴¹ Bethlen portréjából tudjuk azt is, hogy Keresztúri a kisdiakoknak értelmetlennek tartotta a retorika oktatását: „Rhetoricára tanítani nem akart; azt mondotta, hogy haszontalan dolog, avagy ha ember tanítja, vagy tanulja is, hátrább kell mind azt, mind a derék poësiszt tenni, tanuljon dolgot, valóságot először, és azokkal a dolgokkal együtt azoknak neveit, nemeit, minéműségeit, hadd légyen osztán miből

38 Uo., 354-355.

39 Uo., 534.

40 Uo., 535.

41 Uo., 536.

s mivel oratiót s poémát írni, csinálni, amely tanácsáról azt mondom ennyi experienciám után vénségemben, hogy bizony salamoni bölcs tanács volt”.⁴²

Keresztúri Bíró Pál tanárként is megmaradt lelkésznek, prédikátornak, legalábbis Bethlen Miklós leírása ezt mutatja. Önéletírónk ugyanis összegezve azt írta róla, hogy „engem Keresztúri Pál nem a rhetoricába, hanem a logika, filozófia és teológiára vőn”.⁴³ Bethlen szerint Keresztúri sikerének egyik fontos momentuma volt a kérdés-felelet formában történő tanítás, és az a formabontó szokása, hogy olyan szerzőket olvastatott a kisdiakokkal, amelyek érvelni, gondolkodni, vitázni tanították őket:

„Micsoda auctorokat tanított...Sokan az akkori tudós emberek közül ki nevette, ki kárhoztatta, de csakhamar csudálni s dicsérni kezdék, mikor látták, hogy én tizenkét és annál inkább tizenhárom esztendő s koromban mind teológiában, mind filozófiában publice opponálok bátran, Kolosvárt az unitárius híres professzor Bongardus praesessége, és Fejérvárat nagy tudós Johannes Bisterfeldius alatt, ki is a thesiseket elküldötte üdején, és engemet névszerént invitáltatott mindenkor. Egyszer maga a fejedelem, Rákóczi György, urak, püspök, prédikátorok mind eljöttek a fejérvári kollégiumba, alig fértek az opponens deákokon kívül bé az auditoriumba a deákok a sok idegen auditor és spectator miatt. Én az opponensek között legelől ültem a fejedelemmel általellenben. Thesis, amely ellen opponáltam, ez vala az egyik: „An ignis infernalis post resurrectionem corporum sit materialis vel formalis?” Affirmatur. A más thesis nem jut eszembe, amely ellen opponáltam, de valóságos dolog, hogy sokáig opponáltam cum applausu et admiratione omnium et ipsius principis, ki is azt mondotta, hogy ha megvehetné tőlem azt a fia, Ferenc számára, megadna nékem tízezer forint értékű jószágot érte. A disputációra ugyan engem otthon Keresztúri Pál készített, de imitt osztán, in publico, messze ült, és semmi suggestióval senki nem volt, hanem ha maga a szegény üdvezült Bisterfeldius praeses segített volna, ki is mint keresztyén nagy tudós ember gyönyörködött bennem, mint szajkóban, adott Istennek hálát rajta, mint ritka példán, dicsért, szeretett. Bongardus ellen de deitate Christi opponáltam, ő is mint gyermeket szokás és illik, megdicsért. Elég az, énnékem az emberek közönségesen »kis bölcs« nevet adtak; elhiszem bizony, attól, mint hogy most is, akkor annál is inkább messze voltam, de hála Istennek.”⁴⁴

42 Uo., 537.

43 Uo., 537.

44 Uo., 539-540.

A Keresztúri pedagógiai zsenialitását mutatja az a mókás emlék is, amikor Bethlen megemlékezett arról, hogy olyan nyelveket is tanított nekik, amiket ő maga sem tudott:

„Egyszer rágondolá magát, hogy idegen nyelveket tanuljunk, oláhul, tót- vagy lengyelül, törökül, németül, franciául, de ezeket nem egyszersmind, hanem egymás után. Először oláhul ezer vagy kétezer vocabulát leíratott úgy, mint oda fel írtam a deákról; megtanulám, tudom, egyszer próbára, hogy egy nap hatszáz, sőt többet is mondhatnék, szót megtanultam. Osztán mind csak a beszélő praxisra adott üdőt, kevés hetek alatt három vagy négy nyelven kezdék én érteni és csácsogni, ő pedig azt egyikét sem tudta, és annál is inkább csudálták az ő tanítását és a tanításban való dexteritását.”⁴⁵

1654-ben, talán Keresztúri gyengélkedése, talán egyéb okok miatt, Bethlent egy rövid időre Kolozsvárra vitték tanulni: „Anno 1654. engem Keresztúri Páltól, nem tudom mi okon, Kolosvárra vittek volt, ott akkor a mű scholánk az óvári templom mellett volt; egy Sikó Mihály academicus, és egy honn tanult, de igen tudós és jámbor, istenfélő, Portshalmi András nevű mesterek valának benne, akik engem is tanítának egy kevéssé, de csak ismét hamar visszavivének Keresztúri Pálhoz.”⁴⁶

Az ifjú Bethlen Miklós a Keresztúri utolsó hónapjait is együtt töltötte mesterével: „En Keresztúri Pállal Ecsedben lévén a fejedelemmel, ők imitt karácsonyban communicáltak. Együtt tanultam Farkas és Gergellyel az udvarnál, és Rákóczi Ferencsel, ennek a mai Ferencnek az apjával a Keresztúri haláláig, de Eleket otthon taníttatta az anyja imígy-amúgy, mégis alkalmas latinus, és in historicis versatus volt, de igaz reformátussága holtig kétséges volt az embeerek előtt.”⁴⁷ Ebből az apró utalásból is látható, hogy Bethlen úgy látta, hogy Keresztúri nevelői hatása alapjaiban határozta és erősítette meg a tanítványok református identitását, ami azonban az otthon taníttatott unokatestvére, Elek esetében nem tudott elmélyülni. Világos tehát, hogy bár Bethlen elsősorban Keresztúri pedagógusi jellemvonásait domborította ki, számára tanára igazi református lelkész volt. Nem feledkezhetünk meg róla, hogy a reformáció hosszúra nyúlt másfél évszázada folyamán a magyar reformáció fontos jellemzője volt az, hogy a településeken a lelkészek mellett tanítók, rektorok is voltak, és hogy ekkoriban a tanítók az életük későbbi éveiben a legtöbbször lelkészek

45 Uo., 541.

46 Uo., 544.

47 Uo., 544.

lettek. Voltak ugyan többen is, akik elsősorban tanítani szerettek. Már Szegedi Kis Istvánról is többször említették meg ezt, ahogyan Keresztúrit is elsősorban a tanári pályájával kapcsolatosan ismerjük. Ugyanakkor ő, amint már korábban említettem, éveken át volt II. Rákóczi György udvari lelkésze, és ez a szerepe minden bizonnyal fontos volt számára pedagógusként is. Teológusi habitusát is bemutatta Bethlen Miklós, amikor arról írt, hogy a memória támogatását is a Biblia *locus*ainak tanításával végezte: „a bibliából két vagy háromezer locust kiszedett, kezdvén a Genesisen, Apocalipsisig, és rész szerént jegyekkel, rész szerént csúfos figurákkal, nevetséges képekkel s fabulákkal distingválta s töl-tötte el az ember elméjét.”⁴⁸ Bethlen Miklós, akire később a kartézianus Apáczai Csere János is hatással volt, hiszen Keresztúri után ő vette át a nevelését, nagy tisztelettel tekintett mindkettőjükre. Érdekes, hogy noha a puritán-episzkopális vita már az 1640-es években jelen volt Erdélyben,⁴⁹ Bethlen az önéletírásában az egész konfliktus kirobbanását jóval későbbre teszi, és a kiváltójának Isaac Basire-t,⁵⁰ az Angliából érkezett episzkopális teológust tekinti. Noha azt írja, hogy ifjan episzkopális, később azonban presbiteriánus érzelmű volt, azaz Apáczai elvei hatottak rá, első igazi mesterének a teológiai attitűdjét mégis tisztelettel kezelte, és a béke embereként jellemezte:

„Ebben az üdőben invalescálni kezdvén a reformatata ecclesiában Angliában az ecclesiae regimenre nézve az episcopale et presbyterianum név, úgy ismét a hollandiai academiákban philosophia peripathetica, harmonica, carthesiana, ramea, neoteriana etc., theologia coccejana és egyéb afféle. A mű deákink onnan felül lehozták ezeket a neveket és veszekedéseket Erdély és Magyar országba. A vén papok és mesterek, s azok között Keresztúri Pál is (noha ő igen moderate) episcopalis és a filozófiában aristotelicus volt, úgy ez a Basirius is; de ez mint Anglus, archidiaconus Northumbriae felette zelosus és szeles volt, mellyel az immár praeoccupatus fejedelem, urak és a vén Csulai György püspök és a prédikátorok előtt kedves, de a moderatusabb és tudósabb emberek és akkori híres pataki kollégium és jóindulatú ifjúság előtt unalmas volt,..., és azt a szikrát nagy tűzzé gerjesztette, annyira, hogy Erdélyben (az ecclesiát értsed) a fejedelem s urak episcopalisok, ellenben a fejedelemasszony Lorántfi Zsuzsánna, a pataki schola, a

48 Uo., 544.

49 Erről többek között: MAKKAI: i. m., 81.

50 Róla: KÁRMÁN Gábor: Isaac Basire Erdélyben, in Kunt Gergely – Nagy Gábor – Sz. Halász Dorottya (szerk): *Háborúk, alkotások, életutak: Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről*, Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2019. 197., 20-42.; MONOK István – VISKOLCZ Noémi: Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában (1679–1680), *Magyar Könyvszemle*, 1992/3. 256-264. passim.

prédikátorok színe Magyarországon, presbyterianusok voltak; jámbor emberek Heraclitusok, a pápisták Democritusok lettenek miatta. Én is episcopalis gyermek, még pedig igen mérges voltam, míg az üdö nem corrigált. Erről a Basirusról azt írhatom: jámbor, mértékletes, józan életű ember, tisztességes magaviseelő, affabilis, jó conversativus, kegyes és eloquens ember volt, latinus is jó, kivált a szólásban promptus, tersus, cum pronunciatione gallica. Theologus mediocris, et in aliis etiam praeter mathesim tinctus magis, quam solide eruditus; zsidót, görögöt is igen gyengén tudott, noha tanítani akarta. Engem igen szeretett és optimus, charissimus discipulus nevem volt előtte, úgy Apáczai Jánostól is, kiről ide alább; derék emberek és az ő maga tanítványi ítéletek szerint is nem volt elégséges arra a provinciára és fizetésre. Prédikátornak a maga nyelvén, úgy hiszem, híres volt, abban is holt meg, visszamenő in anno 1661. Angliába, megadatván sub Carolo II. tisztei, becsületi, szerencséje; meg is érdemelte hosszas számkivetéséért.”⁵¹

Amint az előzőekből látható, az élete végén életrajzát lejegyző Bethlen Miklósban évtizedeken át rendkívül elevenen maradt meg annak a három esztendőnek az emléke, amikor őt Keresztúri Bíró Pál tanította. A kép is rendkívül részletes, amit róla festett, noha természetesen tele van érzelmekkel, azaz minden bizonnyal szubjektív. A vele kapcsolatos kifejezések is a tiszteletet és a szeretetet mutatják az ifjú tanítvány részéről: „én az én istenfőlként ritka jó mesterem”.⁵² Egészen megrendítő, ahogyan a Keresztúri haláláról emlékezett meg: „No, az én jó mesterem, apám, in anno 1655. decemberben az ő életének hatvanhatodik esztendejében Görgényben meghala, kit a fejedelem siratásával és Fejérvárott a fejedelmek temetéséhez a templomban való közel helyel is megbecsüllött. Isten becsülte volt meg.”⁵³

Bethlen Miklós ugyan csak három éven át volt Keresztúri Bíró Pál közvetlen tanítványa, ráadásul tizenéves kora elején, mégis alapvető hatást tett rá Keresztúri, a prédikátor és pedagógus, akivel mélyebb, személyesebb kapcsolatot alakított ki, mint a saját apjával. Az egész önéletrajzát tekintve elmondható, hogy Keresztúri volt az a férfi Bethlen Miklós életében, akihez a legbensőségesebb érzelmek fűzték. Noha a teológiai irány, amivel Bethlen felnőtt emberként szimpatizált, inkább köthető Apáczaihoz, a magabiztosság, az önértékelés és a személyes hitmegélés is Keresztúrihoz köthető. Bethlen Miklós Keresztúriról készült portréja a korban teljesen szokatlan, legalábbis a magyar egodokumentumok világában. Egy érzelmekkel teli, finom mester-tanítvány viszony rajzo-

51 BETHLEN: i. m., 547.

52 Uo., 541.

53 Uo., 542.

lódik ki előttünk. Ez a viszony arra enged következtetni, hogy a 17. században a lelkészek és patrónusaik, híveik között olyan személyes kapcsolatok alakulhattak ki, amik alapvetően határozhatták meg a korszak emberének hitéletét, vallásos gondolkodását. Ez azért is különleges, mert az ilyen típusú viszonyokat jobban ismerjük a katolikus egyház oldaláról, ahol a nemesek, patrónusok gyóntatói kerülhettek ilyen közel lelki gyermekeikhez. Bethlen Keresztúri-portréja fellebbenti a fátylat a korszakban a református lelkészek és híveik a korábban sejtettnél mélyebb kapcsolatáról, és segít közelebb kerülnünk a kora újkor lelkészi habitusához akkor is, ha sejthető, hogy Keresztúri számos tekintetben kivételes volt a kollégáihoz képest.

Portrait of Pál Keresztúri Bíró by Miklós Bethlen, Chancellor and Memoirist

The study analyzes one of the gems of early modern Transylvanian memoir literature, a work well known in literary history, the autobiography of Miklós Bethlen, chancellor of Transylvania, from the perspective of what image the 17th-century Transylvanian Reformed nobility had of the Reformed pastors they knew. Of the pastors known to Miklós Bethlen and mentioned in the text, I have chosen to present the portrait of Pál Bíró of Keresztúr, focusing not only on the analysis of the description but also on the relationship between the two men.